

Новий погляд на проблему

Ю. П. ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.)

Історична наука колишнього Радянського Союзу, в тому числі й України, проблемами соціально-психологічної самобутності різних прошарків населення фактично не займалася. Це повною мірою стосувалося й проблеми "побуту та буденності" хліборобської людності, яку цілком виправдано слід віднести до "білих плям" тогочасної вітчизняної історіографії. Навіть так звані "царистські ілюзії" селян трактувалися не інакше як прімітивний порівняно з пролетаріатом рівень їх політичної свідомості. Щоправда, в 80-х роках було опубліковано ряд статей А. Я. Гуревича з досліджуваного нами питання ("От истории ментальностей к историческому синтезу", "Проблемы ментальностей в современной историографии" тощо), однак їх автор відносився вже до нової генерації істориків.

Останнім часом науковий інтерес до історії селянської ментальності у Росії помітно зріс. Різні її аспекти плідно розробляють відомі вчені Інституту російської історії РАН та фахівці провідних периферійних вузів, зокрема В. П. Данилов, Л. В. Милов, Ю. П. Бокарев, О. Ю. Яхшмян, А. В. Гордон, Л. Т. Сенчакова, Т. А. Тарабанова, Л. Н. Пушкарьов, А. П. Корелін та ін. Про рівень вивченості цієї проблематики істориками Російської Федерації, почасти США та інших країн Заходу на середину 90-х років свідчать матеріали міжнародної конференції "Менталитет и аграрное развитие России (XIX^XX вв.)", яка відбулася в червні 1994 р. за участю зарубіжних науковців.

На відміну від вітчизняних учених зарубіжні дослідники вже давно обґрунтовували необхідність вивчення історії селянської ментальності (менталітету). Перший ґрунтовний аналіз цього явища в історичному аспекті здійснили представники щонайменше трьох поколінь школи "Аннаїв". Найвідомішими з них були Л. Февр, М. Блок, Ж. Лефевр (перше покоління), Ф. Бродель (друге покоління), Ж. Ле Гофф, Е. Леруа-Ладюрі, Р. Дартон. При допомозі психологів вони в контексті розроблюваних школою "Аннаїв" парадигм плідно працювали над проблемами морально-психологічної сторони релігійного світогляду, вірувань селян, прихильності землеробського населення до патріархальних методів господарювання, консервативного характеру селянської психології, взаємозумовленості духовного складу простого народу й духовно-моральних домінант психології еліти суспільства. Один з представників цієї наукової школи Е. П. Томпсон у 1971 р. вперше спробував простежити реакцію "докапіталістичної ідеології" селян на еволюцію ринкових відносин¹.

Важливість вивчення сутності, специфіки, суспільно-історичної значущості селянської ментальності в Україні диктується, на наш погляд, багатьма обставинами. Щодо досліджуваного періоду, то, по-перше, численністю землеробської людності, яка навіть на рубежі XIX—XX ст. становила абсолютну більшість української нації — близько 9/10 населення. Не випадково історики — представники народницької школи В. Антоновича—М. Грушевського, аналізуючи в той час селянську проблематику, не-

рідко вдавалися до термінології "народ", "українці" тощо. Додамо лише, що селянство принаймні до середини ХХ ст. становило більшість нації, а це дає підстави говорити про українців як про націю хліборобську не тільки в історичному, а й в соціально-культурному, загальноцивілізаційному контексті.

По-друге (і це не менш важливо), впливом домінант духовно-моральних цінностей селян на світогляд всього українства, на стереотипи сприйняття ним навколишнього світу. Цей вплив протягом досліджуваного періоду був настільки визначальним, що філософи та етнографи, не вдаючись до конкретного історичного аналізу, тривалий час говорять про український менталітет як про землеробський. При цьому поза їх увагою традиційно залишається станова основа, соціальні витoki української національної самобутності.

Крім того, актуальність дослідження порушеної проблеми на рубежі ХХ—ХХІ ст. зумовлюється своєрідними історичними паралелями, які в останні 100-150 років переживає українське суспільство, їх суть в узагальненому вигляді відображають наступні напрями суспільної трансформації: від монархічного (тоталітарного) політичного режиму до ліберального (діберально-демократичного); від натурально-споживчої (планово-адміністративної) економічної системи до ринкової (соціально-ринкової).

Причому саме злободенність соціальної сторони, соціальної доцільності сучасних епохальних перетворень в українському суспільстві найбільше зумовлює необхідність ретроспективного погляду, прискіпливого аналізу минулого селянської ментальності.

Отже, після скасування кріпосного права, інших реформ 60—70-х років ХІХ ст. українські селяни зберігали свої традиційні культурно-світоглядні цінності, станovo-класову самобутність. Основою консервативності їх ментальності залишався спосіб життя, уклад, який був тісно пов'язаний з працею на землі. З огляду на ідентичність специфічних духовно моральних домінант фактично не існувало відмінностей між "плебеями-грецькосями" Правобережної, Лівобережної, Південної та Західної України.

Саме з думками про працю на власних наділах українські селяни протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. пов'язували надії на поліпшення свого економічного становища, зростання заможності, зрештою, на щасливе життя. В світобаченні, світорозумінні пересічного селянина існування від землі було, точніше залишалось, соціально справедливим, правильним, істинним життям. Наведемо деякі факти. Під час проведення реформ 1861, 1863, 1866 рр. місцеві урядовці неодноразово констатували, що українські хлібороби вимагали надати їм земельні ділянки, щоб земля не пустувала чи здавалася в оренду (використовувалася як капітал), а щоб "її обробляти, працювати на ній"². Напевно тому в умовах дедалі зростаючого земельного голоду селяни в пошуках вільних ґрунтів (особливо починаючи з 80-х років ХІХ ст.) виселялися не лише з тих місцевостей, де панувало напівнатуральне господарство, а й з губерній, повітів, де високого рівня розвитку набули промисловість, торгівля, капіталізоване поміщицьке господарство.

У ставленні до господарювання на землі більшість українських селян (на відміну від російських) залишалися протягом пореформеного періоду індивідуалістами, "певною мірою егоїстами"³. Внаслідок Історичної традиції потяг українських землеробів до "сімейного користування ґрунтами" особливо виявлявся на Правобережній Україні. В листі від 9 червня 1870 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю О. М. Дондуков-Корсаков, звертаючись до міністра державного майна, так описував звичай тамтешніх селян щодо користування землею: "Якщо в селянина декілька

синів, то старші отримують ділянки... понад піший (наділ. — Ю. П.), а молодший — садибу та піший або корінний наділ. Цей останній ніколи не ділиться, і двох синів, які володіють пішою ділянкою, ніколи не було".

Як бачимо, прагнення до особистої сімейно-господарської свободи, подвірної-земельної незалежності від батьківської родини спричинило те, що нерідко "старші брати переводилися в городники або бобилі"⁴.

Великий знавець селянського побуту другої половини ХІХ ст. П. П. Чубинський, досліджуючи самотність "малорусского племена", неодноразово наголошував, що в українських селян дуже розвинена ідея міцної особистості, яка "пронизує їхнє господарство та сімейний лад" \

Разом з тим, індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах українських селян, як правило, не перешкождали організації такої важливої й необхідної їм колективної праці. Про це, зокрема, свідчили спільні польові роботи (супряги), толоки, чумацькі ватки, візникування, сільські артілі та кооперативи. Майже завжди співпраця була добровільною.

Думки селянина роїлися (часто навіть у снах) здебільшого навколо власного господарства. Побоювання несприятливих погодних умов, сумніви за долю врожаю повсякчас посилювалися турботами про худобу, доповнювалися переживаннями за здоров'я та працездатність членів родини. Натуралізм ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації значущості фізично виснажливої праці.

Перманентно перебуваючи в соціально-економічній скруті і не знаходячи з неї вихід, пересічний український селянин змушений був відповісти у глибинах своєї душі на такий стан речей адекватною психологічною протигагою. Відтак природно поставала дилема "я — вони". Зневага, а інколи й ненависть трудівника-землероба до привілейованих верств населення виявлялася в його критично недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля (хоча, зрозуміло, й "мужикові" хотілося такого життя). Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності ("від землі"), тим більше, що з існуючих він був найдавніший ("вічний"), простий і зрозумілий.

Але ж земля? Моральну перевагу селянинові на землю перед дідичем, державою давала праця. "Кривдники" ж і "ледарі" не лише монополізували володіння ґрунтами, але й не працюють на них ("нічого не роблять"). В міру того, як злиденне, потом вистраждане існування ставало ще тяжчим і нестерпнішим, селянин дедалі більше "пишався" "єдино правильним" способом життєдіяльності, майже обожнюючи в пошуках правди власні фізичні та духовні страждання. У контексті такої філософії життя пересічний мешканець українського села не міг дорікнути собі в скоєнні "неправди", як-от хабарництво, крадіжка.

У пореформений період ідеї натуралізації (своєрідного селянського егалітаризму) внаслідок їх консервативної сутності виявилися живучими. Психологічно, можна сказати генетичне, пересічний український селянин був проти будь-яких змін, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували усталеному способу його життєдіяльності, передовсім звичним формам господарювання, традиційним соціально-економічним зв'язкам. Натуралізм землеробського менталітету обмежував здатність людей, "століттями посаджених на землю", сприймати, втілювати в життя, а тим більше ініціювати новачі навіть в умовах поживавлення товарне-грошових відносин.

Перш за все селянин намагався уникати господарського ризику, який у хліборобській ментальності продовжував асоціюватися з перспективою зубожіння, розорення чи щонайменше голодування. Тому нерідко специфічна самотність світогляду мешканців українського села виступала гальмівним чинником перспективних, пов'язаних з трансформацією сільсь-

кого господарства в ринкові відносини, тенденції економічного розвитку. Так, більшість селян виявилася неспроможною співробітничати з Селянським поземельним банком, відділення якого відкривалися в Україні з 1883 р. а також допоміжно-ошадними касами, сільськими та волосними банками, кооперативними закладами дрібного кредиту.

З тієї ж причини не змогли українські селяни скористатися наданим їм державою правом на торгівлю вином. Порушуючи чинне законодавство, вони нерідко передавали це право місцевим поміщикам або євреям. Внаслідок цього окремі родини несли подвійні збитки. Зокрема, сім'я Рудів (с. Хвостове Володимир-Волинського повіту Волинської губернії) за подібну угоду з євреєм Зайвилевичем мала віддати як штраф обидві корови. А оскільки вона вчинила опір, то Київська судова палата порушила проти неї 4 червня 1870 р. кримінальну справу⁶⁷.

Консервативність патріархальних світоглядних цінностей більшості українського селянства зумовлювала, як зазначалося вище, його недовіро до упереджене ставлення до агротехнічних новацій. Останні, зокрема, запроваджувалися в сільському господарстві України (здебільшого на Правобережжі і Півдні) німцями, чехами, сербами, болгарами, волохами та іншими іноземними іммігрантами-землеробами. Згодом традиційна середньовічна психологія українських селян виявилася неспроможною перейняти більш високу агротехнічну культуру сусідів-колоністів. Проживши з сусідами навіть 10—15 років, українські хлібороби "досить часто нічого в них... із земельної культури ... не запозичували". "Німці", як свідчать сучасники, маючи за розмірами такі ж, як і українські селяни, ділянки землі, "виглядали проти них поміщиками"⁸.

Майже не позначилися на культурно-світоглядних цінностях українських селян і спричинені дією ринкових механізмів часткова товаризація їх господарств та соціально-економічне розшарування. Так, збіднілі односельчани, залишаючись за психологічною сутністю, ментальністю трудівниками-хліборобами, всіляко намагалися зберегти мізерні (надільні, орендні, приватні) земельні ділянки, зняряддя їх обробітку. Вони не бажали перетворюватися в мануфактурних чи фабрично-заводських робітників, а тим більше сільських наймитів, інстинктивно (свідомо чи підсвідомо) боролися за спосіб життєдіяльності, оснований "на злитті виробника із землею, засобами виробництва", на "органічній" єдності фізичних та розумових зусиль. Обезземелення ж пауперизувало, люмпенізувало, певною мірою зомбізувало мешканців українського села. Більшість з тих, хто позбувся ґрунтів, трагічно переживали їх втрату, психічно надломлювалися, морально нікчемніли.

Водночас заможні селяни, якщо й використовували свої капітали, здебільшого купували землю або збільшували пасіки. На початку 70-х років XIX ст. П. П. Чубинський з цього приводу писав: "Прикутий (своєю ментальністю. — Ю. П.) до землі малорос цілком позбавлений торговельної підприємливості"⁹.

Жага українських селян до землі була настільки сильною, що на неї звертали увагу навіть посадові особи держави та громадськість. У щорічних звітах губернаторів українських селян часто описували як винятково хліборобське населення, "відмовляючи" їм у заняттях ремеслами й промислами (хоча це було далеко не так). Той же П. П. Чубинський, характеризуючи особливості соціально-економічного становища на Правобережній Україні, назвав усе сільське населення, а також мешканців містечок краю селянами¹⁰. Відтак розбагатілі (які мали вдостачь землі) селяни, відстоюючи свої інтереси, боролися за вкладену працю, а зубожілі мешканці села, мріючи про земельні ділянки, — за право на працю.

Селянський суспільний ідеал, передбачаючи симбіоз таких складових, як земля, особиста воля та праця, доповнювався індивідуально-сімейним началом, прагненням до типовості й взаємодопомоги (особливо в разі голоду, епідемій, стихійних лих, проведення громадських робіт, толок). Відсутність або відхід від того чи іншого елемента вносили у життя хлібороба психологічний дискомфорт. Залежно від "підбурювача уявної ідилії" у селянському світогляді до його суб'єкта виявлялися зневага, образа ("духовна тяжкість"), заздрість або, навпаки, схвалення, захоплення.

Як бачимо, прискорена ринкова трансформація українського суспільства не супроводжувалася форсованою зміною соціально-психологічних стереотипів сільської людності. Крізь призму критеріїв індустріального суспільства соціальний інфантилізм селянства проглядався особливо контрастно.

В другій половині XIX — на початку XX ст. українські селяни не змогли внаслідок окреслених вище особливостей їх ментальності примиритися з тим, що промисловість, торгівля за значенням витісняють в економічному житті суспільства сільське господарство. Це поєднувалося, доповнювалося ще одним усталеним стереотипом їх соціально-станової свідомості, а саме - пріоритетністю фізичної праці людини над її інтелектом. Напевне, в цьому потрібно шукати одну з причин неприязні, зневажливого ставлення селян до "панів", до яких вони, як правило, відносили поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників, інтелігенцію. Цікаві спостереження з цього приводу залишив Б. Грінченко. В 1892—1893 рр. він писав: "Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота" ¹¹.

Саме в досліджуваній період "вишукане" дворянство, "святе" духівництво та освічена інтелігенція вперше звернули увагу на "інфантильність і безвідповідальність" селянства. Останнє несподівано здивувало, вразило всіх своєю соціально-господарською патріархальністю, "культурною дикістю" ¹². Однак "провина" українських землеробів полягала лише в тому, що вони й в добу капіталізму з її епохальними змінами в усіх сферах суспільного життя залишалися самими собою.

Станова самобутність українських селян у поєднанні з соціально-правовими обмеженнями в адміністративних і судових компетенціях, недосконалістю сільської демократії зумовлювала збереження їх принизливого соціального становища в пореформеному суспільстві. Одне з ключових питань порушеної проблеми — наскільки селянство було готове до "вільного" існування в пореформений період? Поставлене в ході реформ в напівринковій відносини, воно в короткий історичний строк повинне було пристосуватися до раніше невідомих, до того часу непотрібних йому форм суспільного, в тому числі політичного, життя. Лібералізація суспільно-політичного життя на селі створила певні можливості для підвищення соціального статусу хліборобів шляхом реалізації кар'єристських прагнень.

Цілком логічно, що в другій половині XIX ст. зайняття посад в органах сільського й волосного самоврядування селяни почали ототожнювати з поняттями "стати людиною", "вибитися в люди", "зробити сина людиною". Поступово виробилася й громадська думка про те, що "освіта — засіб до чиновництва й збагачення" ¹³.

Більшість судових справ з поміщиками, представниками духовенства селяни програвали. При цьому через низький соціально-правовий статус, відсутність коштів, бюрократизм у судових інстанціях, а ще більше через побоювання хліборобів, які вважали, що виграти судову справу у "панів" — річ безперспективна, судові справи, ініціаторами яких були самі се-

ляни, розглядалися досить рідко. Так, серед апеляційних справ, які надійшли до Київської судової палати в 80—90-х роках XIX ст., таких зустрічаємо лише одну¹⁴.

Не маючи змоги займати під час слідства активну позицію, селяни намагалися в будь-який спосіб надолужити втрачене при виконанні судових рішень. Не дивно, що багато цивільних справ згодом перетворювалися на кримінальні. Зокрема, з 9 грудня 1896 р. до 6 червня 1897 р. Київська судова палата розглядала справу по звинуваченню селян І. Сліпчука. М. Семенюка з с. Оздова Луцького повіту Волинської губернії, що вчинили опір судовому приставу і землеміру в момент відчуження земельної ділянки на користь поміщика Стецького (рішення про передачу ділянки дідичу напередодні прийняв Луцький окружний суд). Втративши частину землі, селяни відбули ще й тримісячне тюремне ув'язнення¹⁵.

В пореформений період так звана "селянська політика" проводилася переважно в селах і волостях. Саме до волості, незважаючи на соціально-правову обмеженість, структурну недосконалість органів самоврядування, були звернуті "погляди, слух і вся сутність селянина". Сучасник зазначав, що після ліквідації кріпосного права, проведення інших реформ 60-70-х років XIX ст. волосні управи перетворилися на джерело, звідки українська сільська людність черпала всі необхідні для громадського та сімейного побуту "закони, акти, постанови, інструкції, викладки, виписки"¹⁶.

Разом з тим землеробське населення виявляло апатію до політичного життя громад, здебільшого цуралося участі в органах самоврядування. Оскільки виконання упраатінських функцій оплачувалося недостатньо¹⁷, селяни ставилися до виборних посад як до натуральної повинності. Відрив сільських урядників від власного господарства завдавав їм відчутних втрат. Сформований упродовж століть своєрідний селянський абсентеїзм зумовлював політичну пасивність його носіїв і в нових історичних умовах: виконання своїх обов'язків десятицькими, соцькими, старостами, старшинами селяни нерідко оцінювали як службу, що "не давала ніякої поваги і прибутку"¹⁸.

Ставлення українських селян до місцевого політичного життя мало й інший аспект. Сільськими та волосними урядовцями хлібороби часто обирали "спокійних", слабкодушких односельців, які не звертали уваги на порушення своїми підлеглими законів, розпоряджень уряду та місцевих органів влади. Та й сільські й волосні сходи розглядалися "активними" членами громад не як форма, спосіб політичного самовираження, а передовсім як нагода черговий раз поспілкуватися, як своєрідний колективний відпочинок. Священик з с. Верещак Кременецького повіту Волинської губернії залишив на початку 90-х років XIX ст. з цього приводу цікаві спостереження: "Народ дуже мало цікавиться мирськими справами, хороший (! - Ю. Я.) господар дуже рідко з'являється на сход, дуже добре знаючи, що користі від нього мало"¹⁹. Прагнення обійняти керівні посади у волосній управі було притаманне лише незначній частині сільських жителів.

Процес втягування українських селян у "місцеву політику" відбувався непередбачувано і державою не контролювався. Участь хліборобів у представницьких органах — сходах, як і в епоху середньовіччя, залишалася в основному формальною. Щоденна виснажлива праця, на думку селян, немовби компенсувала їх аполітичність та громадську пасивність. Турбота за долю країни і навіть сільської громади перекладалася селянами на соціальні верхи суспільства. В той же час управлінці "від плуга", які мали реальну владу, швидко "замикалися в собі", соціальне відмежовувалися від односельчан. При цьому, залишаючись за ментальністю, світоглядом

хліборобами, вони намагалися мати з неї зиск у межах традиційного способу життєдіяльності.

Примітивно розуміючи сутність, специфіку політичної влади і своїх прав, українські селяни вели себе на сходах, як зазначалося вище, пасивно. Неохоче відвідуючи сход, за винятком небагатьох, які вважали себе громадськими діячами, вони знали заздалегідь, що кардинальних питань на ньому не буде розв'язано, лише "крикуни покричать, посваряться і ... розійдуться по домівках"²⁰.

Під час таких зібрань селяни здебільшого лише були присутніми. Почасти вони не мали жодної можливості взяти участь в обговоренні того чи іншого питання. Траплялося, що присутні навіть не знали, які питання розглядаються. Якщо на сході були сільський староста, волосний старшина чи волосний писар, "крикуни" мовчали і урядовці без надмірних зусиль добивалися прийняття вигідного їм рішення²¹.

Соціально-політична активність, не пов'язана з основами буття пересічного хлібороба, тобто така, від якої його традиційний добробут, соціальна стабільність безпосередньо не залежали (частіше дійсно не залежати, але нерідко селянин не розумів своєї ролі в складних ідеологічно-політичних митарствах), здебільшого позначалася формальністю, "парадністю", надмірним сентименталізмом. За ними проглядалися глибинна особиста інфантильність, байдужість, які в хвилини тяжкої праці, відпочинку чи дозвілля доповнювалися поверховим саркастичним анатом побаченого, почутого, пережитого.

Якщо серед членів сільської громади виникали суперечки з приводу несправедливого використання землі, незаконного розмежування поля тощо, тобто життєво важливих для селян речей, вони діяли рішуче, не дотримуючись "кордонів і меж у злостивості"²². Такою ж впертою і безкомпромисною була їх боротьба проти поміщиків, орендарів, чиновників.

У тих селах і волостях пореформеної України, де влада зосереджувалася в руках впливових односельчан, які вміли не тільки протягом тривалого часу утримувати її, але й, заручившись підтримкою мирових посередників, поліцейських чинів, мати з неї особисту користь, селяни усвідомлено, а частіше підсвідомо, інтуїтивно ставилися до старшин, соцьких, писарів, збирачів податків уже як до представників, хоча й не зовсім зрозумілого для них, але такого всесильного чиновницького апарату держави "як до нових бурмистрів"²³. Авторитет сільських та волосних посадових осіб почасти забезпечувався їх вищим соціальним статусом, заможністю, підтримувався своєрідною селянською становістю. До сільського клану (їх могло бути декілька) — більш-менш стійкого соціального утворення — входили, як правило, родичі, свояки, куми чи просто приятелі.

Зосередження сільської влади в руках декількох осіб, недостатня плата за службу за відсутності належного правовою забезпечення, чіткого адміністративного й громадського контролю призводили до процвітанню беззаконня та посадової злочинності. Зловживання владою представників сільської й волосної адміністрації в пореформений період набуло масового характеру. У річному (за 1898 р.) звіті подільського губернатора зазначалося: "Потяг виборних до задоволення, перш за все, власних вигод ... доведений до нестерпних розмірів і є головним недоліком громадських селянських установ"²⁴.

Звичним явищем у відносинах між селянами та місцевою "політичною елітою" були хабарі, що здебільшого гарантували успіх справи, угоди, домовленості²⁵. Обурювали їх (як і подільського губернатора) лише дедалі зростаючі апетити нових "господарів" сіл і волостей.

Корумпованість посадових осіб внаслідок відсутності за їх діяльністю ефективного державного контролю та протекціонізму з боку вищих чиновників зумовлювалася також "страхом" низів Так, у 1875 р. Київське губернське у селянських справах присутствіє не реагувало на факт протизаконних прирізок землі подвірним господарям Чигиринського повіту (як відомо, такі прирізки не були передбачені правилами від 30 жовтня 1867 р.), за які члени люстраційних комісій отримали хабарі. Однак скривджена зубожіла частина селян повіту, проклинаючи землемірів-хабарників, доказів їх вини не подала, то пояснювалося її небажанням конфліктувати із заможною частиною односельчан, "з якими їм жити разом"²⁶.

Землеробський менталітет передбачав високий рівень вимогливості українських селян до моральної оцінки надмірно персоніфікованих в їх уяві владних структур. Незважаючи на істотну організаційно-правову структуру організації органів селянського самоврядування, моральна оцінка діяльності посадових осіб залишалася в пореформений період чи не найважливішим чинником, який визначав "політичні відносини" на селі. Задовольняючись здебільшого словесним осудом, часто не звертаючи уваги навіть на злочинні вчинки, селяни не бажали терпіти байдужість, бездіяльність, прорахунки, сваволю старост, писарів, старшин в екстремальних для себе ситуаціях: під час епідемій, епізоотій, неврожаїв, занепадів господарства, антиурядових виступів.

Отже, у відносинах з адміністративними органами села й волості пересічний український селянин здебільшого почувався безправним і беззахисним. Ще більш безпомічним він виглядав, коли мав справу з волосним судом. (Почасті структуризовані, а в деяких місцевостях України створені під час скасування кріпосного права, вони склалися з 4—12 суддів кожний. Щороку місцевих судочинців переобирали на волосних сходах. Незважаючи на перепідпорядкування селянського стану, за реформою 1861 р., загальним судам, волосні суди продовжували розглядати більшу частину селянських справ (70—75 %), у тому числі майже щоденних у житті села суперечок, сварок, образ, сутичок, бійок). Навіть вважаючи себе невинним, селянин відчував страх, знаючи, що "або люди зведуть наклеп, або судді розсудять несправедливо, або самі не зможуть виправдати себе"²⁷. Невипадково землероби містечка Грицева Заславського повіту Волинської губернії, як і багатьох інших сіл і містечок України, "залюбки віддавали перевагу мировим судам над власними волосними судами"²⁸.

Становище селян ускладнювалося тим, що їх справи розглядали не обрані волосними сходами судді, а волосні старшини та писарі. Останні ж, як відомо, не мали права (до кінця 80-х років XIX ст.) втручатися в судові процеси, однак робили це постійно. Апеляції ж до з'їзду мирових посередників, вищих судових інстанцій рідко приносили бажаний селянам результат. Волосні писарі так уміло, "законно" складали постанови волосних судів, що повітові чиновники, не вникаючи глибоко в суть справи, не вбачали в них ознак перевищення влади, порушення законів, а тим більше місцевих звичаїв.

Пересічний український селянин спрощено сприймав, викривлено розумів, розцінював право, законність, порядки, спільність станових інтересів, був неспроможний протиставити клановості та бюрократизму влади, в тому числі місцевої, що-небудь конструктивне. Його безпорадність у разі незаконних дій, свавільних вчинків, а часто й звичайного дармоїдства посадових осіб різного рівня не видається дивною. Така протиправна та аморальна поведінка значною мірою була типовою для тогочасного українського села, тому знаходила "розуміння" серед його загалу. Багато в чому типовою виглядала ситуація, яка склалася в 1889 р. в управі

Воронянської волості Уманського повіту Київської губернії, де волосний писар дворянин Бабенко, ігноруючи зневажливе ставлення до себе тамтешніх селян, на службі грав у карти, розважався, за рік розтринькав 25 крб.²⁹

Правова свідомість українських селян пореформених десятиліть характеризувалася збереженням патріархальних норм звичаєвого права: гроші у борг нерідко давалися ними "на віру", тобто без оформлення боргових розписок, лише близько 20 % позовів у волосні суди селяни підтверджували документами. Коли не було вагомих доказів, волосні сходи керувалися архаїчними звичаями, як "гріх надвоє" (сума позову ділилася між позивачем та відповідачем). Понад третина волосних судів практикувала в спірних випадках "божіння" (позивачу або відповідачу пропонували перехреститися перед іконою на доказ своєї правоти). В окремих випадках винуватця визначав жереб³⁰.

В правосвідомості пореформеного українського селянства зберігався й такий релікт часів кріпосництва, як широке розповсюдження тілесних покарань. (Нагадаємо, що право на фізичне покарання селян згідно з тогочасним законодавством надавалося, по суті, всім адміністративним, судовим органам та поліції. Приблизно 70 % покарань, які присуджувалися волосними судами, передбачали побиття різками³¹. Мали місце випадки, коли узаконені езекуції закінчувалися трагічно³²).

Слід зазначити, що в селян чіткого розуміння приниження людської гідності при застосуванні тілесних покарань у досліджуваний період ще не сформувалося. Більше того, удари різками відповідали уявленню хліборобів про справжню суть покарання, яке, на їх думку, крім завдання фізичного болю, повинно було ще й "постилати" винуватця. Невипадково сікли за вироком "на людях", в присутності сільського старости, волосного старшини.

Не цінуючи належним чином суспільну вагу розумової праці, в тому числі значення діяльності сільських вчителів, українські хлібороби визнавали, підтримували, добровільно фінансували лише таку освіту, яка задовольняла їх господарські та релігійно-світоглядні потреби, тобто власне селянські інтереси.

Водночас за умов трансформації господарства у ринкові відносини, інтенсифікації праці хлібороби України змушені були дедалі частіше "корегувати" своє ставлення до справляння релігійних обрядів і дотримання канонів. На рубежі XIX—XX ст. сільські священики нерідко скаржилися, що на церковні свята "по селах можна бачити вози з снопами, скиртування хлібів..., на полях дзвенять коси та серпи"³³. На ці ж дні, а також на неділю українські селяни, звичайно, призначали шлюбні, хрестини, водосвяття, а то й похорони.

Отже, пореформена капіталістична еволюція суспільства, яка внесла у традиційний спосіб життєдіяльності українського селянства низку радикальних змін, якнайменше позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, яка, в свою чергу, характеризувалася пріоритетністю праці на землі, імперативністю гарантії прожиткового мінімуму і виявлялася у відповідних духовно-моральних домінантах.

Внаслідок консерватизму світоглядних цінностей селянство не спромоглося повною мірою оцінити і належним чином використати можливості ринку, надані (хоч і з суттєвими обмеженнями) економічні та громадянські права. "Прикута до землі", позбавлена торговельної підприємливості селянська маса не пов'язувала реорганізацію й функціонування

органів самоврядування з сподіваннями на краще життя. Потребуючи додаткових грошей, відбираючи значну частину часу, воно не вписувалося в селянський суспільний ідеал, а нерідко й суперечило йому. Століттями орієнтована на інші цінності (земля, особиста свобода) й умови (родючість ґрунтів, кріпацька залежність), землеробська ментальність мало сприяла формуванню в українських хліборобів політичної культури демократичного суспільства. Селяни виявилися морально й психологічно не готовими до політичної діяльності навіть на рівні села й волості. Для пересічного представника української сільської людності другої половини ХІХ - початку ХХ ст. "місцева політика" була швидше однією з ланок державної системи управління, ніж можливістю власної суспільно-політичної самореалізації.

Зрештою, землеробська ментальність стала однією з основних причин того, що мешканці українського села не стільки використовували досягнення індустріального суспільства, яке активно почало формуватися в другій половині ХІХ ст., скільки через державні та ринкові механізми інвестували їх.

¹ Т а р а н Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української науки // Укр. іст. жури. — 1998. - № 5. — С. 34-35.

² ЦДІА України в Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 2923, арк. 44.

³ Там же. ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 31 зв.: Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II // Материалы для истории освобождения крестьян. - Бонн-на-Рейне, 1863. - Т II. - Ч I - С 65.

⁴ Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). - К., 1934. - С. 44-45.

⁵ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995. - С. 7.

⁶⁻⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 14, арк. 1—2 зв.

⁸ Там же. ф. 2205. оп. I, спр. 116, арк. 8 зв.: РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1263. оп. I, спр. 4256, арк. 369 зв.

⁹ Ч у б и н с к и й П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнo-Русский край. - СПб., 1877. - Т. VII. - С. 351, 355.

¹⁰ Там же. — С. 513, РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1281. оп. 3, спр. 62, арк. 7 зв.: оп. 4, спр. 82, арк. 47 зв. - 48.

¹¹ Б. Грінченко - М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 — початку 20ст. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 38.

¹² Б о в у а Д. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етшчних конфліктах. - К., 1998. -С. 120.

¹³ С. л о в а ч е в с к и й М. По поводу статьи из Заднепровской Украины, помещенной в № 52 дня 1863 г. // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1864. — Кн. 4. - С. 29.

¹⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 318. оп. I, спр. 47, арк. 1—3.

¹⁵ Там же. спр. 54, арк. 1-2, 27 зв. - 28.

¹⁶ Церковно-приходские попечительства // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. - № 23. - С. 431.

¹⁷ Згідно із звітом волинського губернатора за 1886 р.. посадові особи волосних управ > середньому отримували по 110 крб. на рік. у тому числі сільські старости — 75 крб. Однак це не відповідало дійсності. Так. річний оклад старости с Білокриниччя Заславського повіту становив 26 крб.. внаслідок чого "мешканці села ухилялися від виборів" (ЦДІА України в Києві, ф. 442. оп. 618. спр. 92, арк. 4 зв. - 5; ф. 2205. оп. 1. спр. 90, арк. 18).

¹⁸ Там же, ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 32 зв. - 33; спр. 120, арк. 13.

¹⁹ Там же. спр. 240, арк. 45 зв — 46.

²⁰ Там же. спр 54, арк. 10 зв.: спр. 90, арк. 17 зв.: спр. 116, арк. 9; ф. 442. оп. 314. спр. 5, арк. 10-11.

²¹ Там же, ф. 442. оп. 310, спр. 373, арк. 3—4; Дружинин Н. П. Очерки крестьянской общественной жизни. - СПб., 1905. — С. 11 — 12.

²² ЦДІА України в Києві, ф. 301, оп. 1, т. 1. спр. 229, арк. 5-6 зв.: ф. 2205. оп. 1, спр. 25, арк. 32.

²³ Там же. ф. 2205. оп. 1. спр. 199, арк. 13 зв. — 14; спр. 200, арк. 13 зв.: Слово к сельским прихожанам о суевериях, употребляемых пред зовом на сельский суд // Киевские епархиальные ведомости - 1862. — № 13. — С. 437.

- ²⁴ Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам губернаторов, военных губернаторов и градоначальников за 1898 г - СПб.. 1901. - С. 96^{тм}99.
- ²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 225. оп. 1, спр. 116. арк. 9; спр. 240. арк. 45 зв. - 46; спр. 84. арк. 89 зв. - 90; спр. 25. арк. 29 зв. - 30.
- ²⁶ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО), ф. 18. оп. I. спр. 91. арк. 6
- ²⁷ Е ф и м о в В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 8. - С. 583; Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. — Львов. 1974 — С. 162.
- ²⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 2205. оп. 1. спр. 25. арк. 32 зв.
- ²⁹ ДАЧО. ф. Р-3990. оп. 1. спр. 51. арк. 13.
- ³⁰ Г а р а б а и о в а Т. А. Менталитет крестьянства пореформенной России (по материалам волостных судов) // Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование. XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений. Москва. 27—30 сентября 1994 г. - М.. 1994. — С. 79.
- ³¹ Там же. - С. 80.
- ³² ЦДІА України в Києві, ф. 301. оп. I. т. 1. спр. 252. арк. 1 — 14.
- ³³ Там же. ф. 2205. оп. 1. спр. 54. арк. 10 зв.: спр. 125. арк. 5; Из деревенской жизни // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. — № 14. - С. 264.